

***Babička* Boženy Němcové v kontextu dobové české prózy s venkovskou tematikou**

LENKA KUSÁKOVÁ

Babička Boženy Němcové (1855) je dílem, které se vzpírá jednoznačným žánrovým, tematickým a směrovým interpretacím. Autorka do něho evidentně vložila svoji životní zkušenost, svůj postoj ke světu, reagovala v něm na různé dobové literární podněty. Uvažovat o *Babičce* znamená tedy vždy více či méně abstrahovat, zaměřit se pouze k určitému oddělenému atributu této prózy. Pro náš příspěvek jsme zvolili problematiku tématu venkovského života v *Babičce*. Budeme ji sledovat na pozadí ostatní české prózy s venkovskou tematikou v první polovině 19. století. Domníváme se totiž, že Němcová tento kontext nejen znala, ale svým dílem se vůči němu i vědomě vymezovala.

Téma venkovského života patřilo v české próze první poloviny 19. století (vedle tématu historického) k nejfrekventovanějším a bylo využíváno různými žánrovými formami. Patřila k nim, zejména před rokem 1830, především idyla, dokládající některými svými konkrétními realizacemi také zájem o českou podobu venkova.¹ Patřil k nim dále moderní žánr črty, který se do českého prostředí dostával od sklonku třicátých let prostřednictvím překladů zejména anglických a francouzských prací tematizujících prostředí velkoměsta² a který se v polovině čtyřicátých let dočkal původních zpracování, tentokrát sahajících po látce z českého, respektive slovanského venkova.³ Patřil sem konečně žánr povídky

1] R.: Kraví zvonec (*Čechoslav* 1821); František Ladislav Čelakovský: Selanky v kroji českém (*Časopis Českého muzeum* 1829) ad.

2] Charles Dickens, Paul de Kock ad.

3] Jaroslav Zálabský: Jarmark v městečku českém. Obrazy ze života našeho (*Poutník* 1846); týž: Veta za vetu. Dva výjevy ze života malého českého městečka (*Poutník* 1846); Ludvík Rittersberg: Obrázky z jarmarků halických (*Poutník* 1846); Božena Němcová: Obrazy z okolí domažlického (*Květy* 1845) ad.

(novely), který však netvořil jednolitý soubor, nýbrž byl vnitřně strukturován již samotným výchozím autorským záměrem. České povídky s venkovskou tematikou, vzniklé v první polovině 19. století, je možno takto rozdělit do tří typů. První představují povídky s primárním záměrem osvětovým či křesťanskovýchovným, v nichž je děj zasazován do venkovského prostředí (zobrazeného mnohdy velmi reálně, s odkazem na podstatné problémy života), aby byla usnadněna identifikace předpokládaného adresáta, totiž prostého venkovského čtenáře, s prezentovanou výchovnou myšlenkou.⁴ – Druhý typ reprezentují povídky budované na konvenční sentimentální nebo romaneskní syžetové osnově, které zasazují děj do venkovského prostředí a zobrazují některé pro ně typické konflikty, eventuálně odkazují k venkovské problematice alespoň drobnými tematickými fragmenty (spekulační svatby, pýcha sedláků, chudoba domkářů, nevzdělanost chudých lidí, vojenské odvody, vrchnostenská zvrůle, roboty apod.). Zřejmý sociálněkritický záměr spisovatelů je přitom téměř pravidelně zdůrazňován tragickými osudy hrdinů.⁵ – Poslední, třetí typ povídek s venkovským tématem se objevil až v průběhu čtyřicátých let a patrně reagoval na výzvu Václava Bolemíra Nebeského českým spisovatelům, uveřejněnou v *Květech* 1844 v recenzi Rankovy knihy *Aus dem Böhmerwalde*.⁶ Nebeský zde – v duchu romantické estetiky – požadoval, aby spisovatelé učinili látkou svých prací venkovský lid a představovali jej jako vzor a zdroj obnovy národní společnosti. Tento Nebeského impulz nezůstal bez odpovědi. Beletristickému zpracování života na českém venkově předcházely ale

4] Sem patří zejména práce Václava Matěje Krameria, Jana Hýbla, Norberta Vaňka, Jana Rulíka, Josefa Pečírky, Josefa Kajetána Tyla, Františka Pravdy nebo Josefa Ehrenbergera.

5] Tento druh povídek byl v českém prostředí velmi oblíben již od počátku 19. století. Srov. např. Jan Nejedlý: *Svadba Liduščina (Hlasatel český 1807)*; Michal Silorad Patrčka: *Václav a Tereza (Dobroslav 1820)*; Josef Polemír Kaun: *Dobry Vojtěch (Poutník slovanský 1827)*; Václav Vilém Trnobranský: *Cholera (Květy 1845)*; Ferdinand Jirchářský: *Lidmila (Květy 1845)*; Karel Sabina: *Vesničané (1847)*.

6] Václav Bolemír Nebeský, rec. Josef Rank: *Aus dem Böhmerwalde (Květy 1844, č. 80, s. 320; č. 81, s. 324; č. 82, s. 328)*.

nejprve časopisecké články představující české lidové obyčeje a lidovou slovesnost.⁷ Teprve po nich a dosti liknavě se objevil také žánr povídky, který ukazoval českou vesnici tak, aby vynikla přednost lidového charakteru a krása či zajímavost lidových zvyklostí. V porovnání s lidovýchovným a sociálněkritickým typem venkovské povídky je tento romanticko-folkloristický typ v dobové knižní i časopisecké produkci nápadně slabě zastoupen. Jeho plnému rozvoji snad zabránily revoluční události 1848–1849, není ale také vyloučeno, že českému naturelu více vyhovoval racionálnější pohled na problematiku venkova nežli jeho idealizace.

Romanticko-folkloristický typ venkovské povídky první poloviny 19. století se záměrem i poetikou nejvíce blíží *Babičce* Boženy Němcové. Pokud máme prózu této autorky posoudit v širším dobovém literárněhistorickém (tematickém, žánrovém) kontextu, pak je smyslupné učinit tak právě konfrontací s tímto typem prózy. Zastavme se alespoň krátce⁸ u třech povídek, které reprezentují různé formy realizace zmíněného typu povídek.

Jan Možný Podčápský publikoval v *České včele* 1846 prózu Ráje mého dětství. Obrázek z okolí podčápského, jejíž žánrová podoba osciluje mezi črtou a povídkou. Formou vzpomínky si tu vypravěč jednak zpřítomňuje své dětství, rodiče a někdejší citovou vazbu k nim, jednak představuje typické dětské hry, v nichž vyrostl, a typické lidové zvyky a obyčeje na Podřipsku v průběhu roku, jak je pozoroval a jak se jich účastnil. Možného próza není stavebně složitá, obrazy lidových zvyků, charakterizovaných jen stručně a v obecné rovině (bez individualizace), autor navléká na osnovu střídajících se ročních období. Svět venkova přitom prezentuje jako idylu a odhlíží od všech negativních jevů tohoto

7] An.: Něco o Hanáčích (*Květy* 1844); Josef Alois Kouble: Od paty Krkonošů (*Květy* 1845); M. Čermák: Národní pověry v Čechách (*Květy* 1846); M. V. Krotký: Pověry (*Česká včela* 1846); František Petera: Obyčeje a pověry české v Bydžovsku, jmenovitě na panství Bělohorském (*Květy* 1846); Plítek: Pověry na Štědrý večer (*Květy* 1847); Božena Němcová: Zaříkací formule mezi lidem českým a jak se od nemoci pomáhá (*Květy* 1847); táž: Národní hádanky (*Květy* 1847); an.: *Staročeské pověsti, zpěvy, hry, obyčeje slavnostní a nápěvy* (1846) ad.

8] Podrobněji Lenka Kusáková: Krásná próza v českých časopisech třicátých a čtyřicátých let 19. století (rkp.).

prostředí. Jediným, avšak upozaděným konfliktním momentem, který se v próze objeví, je připomínka konfrontace českého a německého živilu na Podřipsku, kterou jako by autor reagoval na již zmíněnou Rankovu knihu.

Václav Hanuš Kokořínský uveřejnil v *Květech* 1847 povídku *Ženich z města. Obrázek ze života vesnického*. Na příběhu nezdařeného sňatku zbankrotovaného kupce z Prahy s dcerou bohatého sedláka spisovatel předvedl mravní převahu venkova nad městem a zároveň se pokusil zobrazit příznačné znaky venkovského prostředí. Tak se hned v úvodu zaměřuje na vykreslení typického osazenstva venkovské hospody v nedělním odpoledni, ukazujíce hospodářství bohatého sedláka Košiny (poněkud násilně stylizovaný popis vyvolává dojem exkurze ve skanzenu) a detailně líčí námluvy na statku. Množství sdělených informací o životě venkova je ovšem zřetelně omezováno syžetovým charakterem této prózy, její vázaností na individuální příběh.

Jinak přistoupil k vylíčení českého venkova Hermenegild Jireček v povídce *Vyměněný ženich*. Výjev ze života vesnického, uveřejněné 1847 v prestižním Zapově *Poutníku*. Už od prvních řádků se díky osobitému vypravěčskému stylu a lyrickým popisům venkovské přírody ocitáme ve zvláštním poetickém ovzduší, prozrazujícím autorovy spisovatelské ambice (a zřejmě také inspiraci soudobou ruskou prózou, Nikolajem Vasiljevičem Gogolem ad.). Jireček ve své povídce představuje celou škálu venkovských postav i venkovských sociálních problémů, nechce však být jen zaznamenatelem typického života na českém venkově, nýbrž chce čtenáře oslovit také krásou lidové kultury (v povídce ukazuje kroje, zvyky, jazyk plný typických lidových úsloví, cituje lidové písně). Autorův záměr a jeho realizace se však nesešly dokonale. Na deseti stránkách textu postupně pozorujeme zápas se zpracováním venkovské látky. Její spojení se syžetovým schématem, jímž je smírně vyřešený konflikt vyplývající z majetkové nerovnosti milenců, činí Jirečkovi potíže, které řeší nedostatečnou a nepravděpodobnou motivací děje.

Alespoň ve stručnosti jsme charakterizovali romanticko-folkloristický typ prózy, jak se vyskytoval před *Babičkou* Boženy Němcové. Vraťme se nyní k tomuto dílu a ptejme se nejprve, jaký byl

záměr Boženy Němcové s ohledem na venkovskou látku a jak je venkovská látka v *Babičce* pojednána v porovnání s ostatní dobou venkovskou prózou. Zjišťovat záměr Němcové při psaní *Babičky* není jednoduché. Víme, že Němcová žádné koncepty své práce na *Babičce* nezanechala. Co ale máme k dispozici, to jsou roztroušené autorčiny výroky o *Babičce* v její korespondenci. V nedávné době je shromáždil a podrobil analýze Stanislav Wimmer (2001: 129–149). Nás v tuto chvíli zajímá trochu jiný pohled, totiž zda se tu Němcová nějak vyjádřila k tématu venkova, zda nějak naznačila, jakou úlohu má venkov v *Babičce*. Korespondence naznačuje, že *Babička* byla do značné míry autorce jakousi útěchou, hledáním útočiště v idylickém světě dětství v těžkých chvílích jejího života, kdy zemřel syn Hynek a manžel byl z politických důvodů suspendován.⁹ Odtud pramení patrně idylické a pohádkové rysy *Babičky*, jak je v poslední době velmi přesvědčivě ukázal a rozebral Zdeněk Hrbata (1999: 41–51). Němcová však ve svých dopisech zároveň opakovaně připomíná, že *Babička* má být vylíčením venkovského života v jejím rodném královéhradeckém kraji.¹⁰ V dopise Janu Helceletovi navíc sděluje další podstatnou informaci. Zmiňuje se, že *Babičku* nezačala psát až po smrti Hynkově roku 1853, nýbrž že v té době našla tři roky staré koncepty k této próze, tedy z roku

9] „Začala jsem v tom pracovat po Hynkově smrti, v nejtrapnější době mého života – když mne omrzelo v světě žít. – Utekla jsem do toho osamělého stavení v malém udolíčku, k nohoun milé babičky, a když jsem slyšela její rozumná slova, její písně a pohádky, když tu přede mnou stál její milý obraz, měla jsem za to, že jsem děvče, běhala jsem /s/ veselou myslí po lukách, lese a háji, navštívila ty upřímné duše všecky a zapomněla při nich na všecek ostatní svět, se všemi jeho trampotami“ (dopis Aloisi Vojtěchu Šemberovi z 10. 6. 1855 – Němcová 2004: 142).

10] „Je to tichý život venkovský; zvyky, obyčeje, svátky i pověry lidu v okolí náchodském.“ (dopis Aloisi Vojtěchu Šemberovi ze září 1854 – Němcová 2004: 94); „V jakém okolí, mezi jakými lidmi jsem žila do té doby, to z většího dílu poznat můžete v *Babičce* – mimo několika ještě osob.“ (dopis neznámému adresátu, snad H. Jurenkovi, z konce roku 1854 – Němcová 2004: 128); „Neočekávejte ani román, ani novelu stylu francúzskeho neb německého, jen prosté líčení našeho českého života, psané pérem neučeným. [...] Píšte mi, jak se Vám tyto moje obrázky českého lidu líbily...“ (dopis Samo Chalúpkovi z 22. 11. 1855 – Němcová 2004: 198).

1850.¹¹ Připomeňme, že v roce 1851 vychází v *Moravských novinách* poslední z črt Boženy Němcové zobrazujících venkovské zvyklosti – Čertík. *Babička* byla tedy v první verzi koncipována v časové návaznosti na autorčiny venkovské obrázky a je pravděpodobné, že měla být jejich rozsáhlejší variantou, věnovanou tentokrát důkladné studii venkovského života v jejím rodišti.

Autorčin záměr zobrazit venkovský život na Ratibořicku můžeme rekonstruovat také ze samotného díla. První odpovědi získáme již z titulu a podtitulu, tedy z těch částí literárního díla, jimiž autor obvykle vysílá ke čtenáři signály, jak má být jeho dílo čteno a interpretováno. Zatímco vlastním titulem *Babička* Němcová k venkovské látce nijak neodkazuje, jako by chtěla naznačit, že prózu bude třeba vnímat trochu jinak než jako prostou výpověď o životě na venkově, podtitulem *Obrázky venkovského života* se k venkovské látce plně hlásí a deklaruje jím, že tato látka bude mít v díle podstatné místo.¹² Analýza samotného textu *Babičky* pak ukazuje výrazné zastoupení tématu venkovského života. Obraz venkovského života je zde přitom nesrovnatelně bohatší a detailnější než v ostatní dobové venkovské próze. Zatímco tam spisovatelé obvykle vybírali jen některé aspekty venkovského života, Němcová se snaží postihnout prakticky všechny jeho podstatné rysy, představit soudobý venkov v úplnosti, komplexně.¹³ Vytváří

11] „Po Hynkové smrti, když na mne všechny těžkosti, choroba, zármutek, bída, klam v lidech, jež jsem za přátely držela – vše to když na mne doráželo a mysl moji tížilo, našla jsem v spisech svých listek, na němž poznamenán byl plán k *Babičce* již od tří let“ (dopis Janu Helceletovi po 7. 6. 1855, Němcová 2004: 141).
12] Označení „venkovský“ a „vesnický“ byla v první polovině 19. století v podtitulech povídek používána synonymně. Svědčí o tom nejen samotné podtituly – kromě příkladů jmenovaných v textu studie např. J. K. Tyl: *Chudé děvče a bohatý synek. Příběh venkovský (Pražský posel 1847)*; týž: *Starý flašinetláš. Obrázek vesnického života* (rkp. 1848); František Jirchářský: *Lidmila. Obrázek ze života venkovského (Květy 1845)* ad. – ale také zacházení s termínem v dobových recenzích, např. v anonymní (J. Malý) recenzi Sabinovy prózy *Vesničaná. Obrázek ze života vesnického*, která vyšla v *Květech* 1847, č. 8, s. 31, se píše: „Sabina podal novelu ze života venkovského...“

13] V této souvislosti upozorňujeme na malý detail. Zatímco podtituly prakticky všech povídek s venkovskou tematikou, napsaných v první polovině 19. století, obsahují předložku „z“ (obrazy, resp. výjevy z venkovského, resp. vesnického života), podtitul *Babičky* zní *Obrázky vesnického života*. Touto drobnou diferencí

si k tomu také specifické formální prostředí. Zjevně poučena zkušeností dosavadní venkovské povídky romanticko-folkloristického typu, Němcová rezignovala na omezující typ syžetové prózy (povídky, novely) a rozhodla se pro formu líčení typického prostředí a dění na venkově, kterou oživuje několika vloženými dějovými epizodami. O venkově přitom nevypovídá jen hlavní vyprávěcí pásmo (vypravěčská er-forma), které představuje přítomný život (nejen) lidového společenství na Starém bělidle, ale navíc také pásmo rozsáhlejších monologů vybraných postav (babička vypráví kněžně a později Kristle o svém dětství a mládí, myslivec vypráví babičce o Viktorce). Touto geniální technikou se Němcové podařilo vložit do prózy tematické vrstvy, které odhalovaly další časové a sociální perspektivy venkova. Výsledný kapitál informací o venkovském životě v *Babičce* je ohromující. Dozvídáme se o způsobu života na venkově, o práci, zábavě, zvycích, způsobu oblékání, stravování apod., poznáváme psychiku a životní postoje venkovanů, jejich radosti, starosti, povahu, vztah k víře a k národnosti apod. Život na venkově je přitom vylíčen ve své sociální diferencovanosti, jinak vypadá v podzámčí (reprezentovaném rodinou Proškových, myslivcových, mlynáře, hostinského), jinak mezi sedláky (selské prostředí Viktorčiny rodiny), domkáři (babiččini příbuzní v horské vesnici Olešnici) a chudinou (Kudrnovi).

V *Babičce* se poukazuje také na typické problémy venkova, jako byla bída, nemoci, nevdělanost a pověrčivost mezi lidmi, neustálé vojny a s nimi spojená povinnost ubytovávat vojáky, verbování mladých mužů na vesnici, vrchnostenská zvůle, robota. Co je však nápadné, autorka neklade na tyto záporné jevy důraz, naopak je kompozičně upozaduje, odsouvá mimo hlavní pozornost nebo konflikty zakulacuje a smírně řeší (kněžna zasahuje v případech neštěstí, venkovští lidé mají odevzdaný a smířlivý postoj vůči své situaci, dráb hulákající na robotující lid neděsí, ale je viděn jako směšný). Pozitivní rysy venkovského života jsou

Němcová snad chtěla naznačit, že její práce již nebude ukazovat jen izolovaný výsek venkovského života, nýbrž že chce předvést komplexnější obraz soudobé venkovské reality.

naproti tomu nepoměrně lépe „nasvěcovány“, jako by autorka právě k nim chtěla upnout pozornost čtenářů. *Babičkou* Němcová zjevně ještě nechtěla následovat sociálněkritickou linii venkovské povídky, nýbrž usilovala předvést venkov jako šťastné a morálně zdravé prostředí¹⁴ a zároveň jako ideální příklad češství, s nímž se národ mohl identifikovat a díky němuž se mohl vymezovat proti národnostně nepřátelským silám.

V závěru se vracím k tématu příspěvku. Srovnání *Babičky* s dobovou prózou s venkovským tématem ukazuje, že toto dílo nevznikalo jako izolovaný literární jev. Němcová využila dosavadní tradice: najdeme u ní celou řadu vyprávěcích postupů, které žánr venkovské povídky realizoval již ve čtyřicátých letech, například záznam zvyků v osnově střídajících se ročních období, pohled na venkov z perspektivy dětství, konfrontaci venkova s městskými mravy ad. Avšak rozsahem zobrazené venkovské látky a především výsostně uměleckým způsobem jejího uchopení autorka v *Babičce* překonala všechno, co bylo o venkovu do té doby napsáno.

Literatura

NĚMCOVÁ, Božena

2004 *Korespondence II (1853–1855)*, edd. J. Janáčková, L. Saicová Římalová a kol. (Praha: Nakladatelství Lidové noviny)

WIMMER, Stanislav

2001 Božena Němcová o *Babičce* (K autorské interpretaci vlastního díla), in *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové*, edd. J. Janáčková, A. Macurová a kol. (Praha: ISV), s. 129–149

HRBATA, Zdeněk

1999 Pohádková idyla, in Z. H.: *Romantismus a Čechy* (Jinočany: H & H), s. 41–51

PhDr. Lenka Kusáková, Akademie věd ČR, Praha

14] K takové interpretaci odkazuje ostatně již moto k *Babičce*, útvar strategicky umístovaný na začátek knihy, aby čtenářům naznačil autorův postoj k zobrazenému tématu. Tvoří je německý citát Karla Gutzkova, který spojuje svět chudých lidí s představou šťastného života.